

4. Кулбашева Г. К. Формирование личностно-ориентированного образования и актуализация роли искусства в творческой самореализации человека. — Инновации и образование /Кулбашева Г.К. // Сборник материалов конференции. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. — С. 332.

5. Павлова М. К. Конкурентоспособность личности будущих специалистов и ее составляющие/ Павлова М. К. // Труды Псковского политехнического института. — № 8.1. — 2004. — С. 49.

Стаття надійшла до редакції 3.06.2010 р.

УДК 331.108.2

Д. М. Романюк, аспірант кафедри управління персоналом та економіки праці, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ НА СТРАТИФІКАЦІЮ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. У статті здійснено аналіз основних процесів перехідного періоду, які зумовили зрушення структури суспільства. Встановлено визначальні чинники трансформації економічної системи перехідного періоду, які вплинули на стратифікацію населення України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: стратифікація суспільства, соціально-економічна структура суспільства, фактори стратифікації населення, перехідний період, трансформаційні процеси.

АННОТАЦИЯ. В статье осуществлен анализ основных процессов переходного периода, которые обусловили сдвиг структуры общества. Установлены определяющие факторы трансформации экономической системы переходного периода, которые повлияли на стратификацию населения Украины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: стратификация общества, социально-экономическая структура общества, факторы стратификации населения, переходный период, трансформационные процессы.

The SUMMARY. In article of the basic processes of a transition period are analysed which have caused shift of structure of a society.. Defining factors of transformation of economic system of a transition period which have affected stratification of the population of Ukraine are established.

KEYWORDS: society stratification, social and economic structure of a society, factors of stratification of the population, a transition period, transformation processes.

Вступ. Наприкінці ХХ ст. Україна, як і інші країни пострадянського простору, опинилася в епіцентрі системних суспільних змін. Трансформаційні процеси у пострадянських державах вирізнялися своєю складністю й специфічністю. Специфіка сучасної структурної трансформації суспільства насамперед визначається взаємним переплетенням — «накладанням» різнопланових перетворень, які були характерними для перехідного періоду.

Постановка завдання. Трансформаційні перехідні процеси та їх взаємозв'язок і вплив на стратифікацію суспільства тісно пов'язані з соціально-економічними, політичними, нормативно-правовими та соціально-психологічними передумовами, тобто об'єктивними умовами. Завданням даного дослідження є встановлення, основних факторів трансформаційних процесів перехідного періоду, які безпосередньо вплинули на стратифікацію населення України.

Результати. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки супроводжувався активними трансформаційними змінами соціальної структури суспільства, формуванням верств населення відповідно до нових майнових та суспільних відносин. Концепція соціально-економічного і культурного розвитку, заснована на авторитарному централізмі й державній власності, сформувала соціальну структуру радянського суспільства, яке характеризувалося сукупністю ознак, які не дали змогу йому динамічно розвиватись. Формула соціальної структури, що розглядалася з позицій концепції соціальної однорідності, під якою розумілося послідовне скорочення відмінностей в становищі класів і соціальних груп населення, призводила, з одного боку, до уявлення про соціальну структуру як про застиглу, малорухоому, майже незмінну в основних своїх параметрах на протязі всього етапу соціалізму. З іншого — до того, що в якості чинників, що диференціювали суспільство, розглядалися вторинні і похідні відносно такої фундаментальної ознаки, як власність, статеві-вікові, професійно-кваліфікаційні та інші ознаки [7, ст. 47].

Перш, ніж розглянути взаємодію і взаємозалежність трансформаційних процесів та стратифікації суспільства з умовами, що їх трансформують, слід врахувати насамперед те, що саме поняття «умови» — це середовище, в якому існують та розвиваються певні процеси та явища. Вони проектується на трансформаційні процеси, які відбуваються в суспільстві. До них можна віднести дві групи чинників — успадковані від командно-адміністративної системи і ті, що виникли вже після проголошення України незалежною державою.

Безпрецедентна монополізація виробництва, надмірна частка в економіці військово-промислового комплексу, деформована структура національної економіки, негнучка система оплати праці, структурна деформація сфери зайнятості, незавершеність виробничого циклу — це основні риси, які були успадковані від командно-адміністративної системи і були притаманні перехідному періоду.

До чинників, які стримували економічне зростання та виникли вже в період незалежності, належать: повільні темпи реформування економіки; значний розрив економічних зв'язків між підприємствами-постачальниками сировини, комплектуючих виробів і товаровиробниками готової продукції з країнами колишньої соціалістичної системи; несвоєчасне забезпечення законодавчо-правової бази, зокрема нормативів з регулювання трудових відносин у сфері зайнятості і соціального захисту населення; відсутність ефективної цілеспрямованої промислової та інвестиційної політики.

Сферу зайнятості в умовах командно-адміністративної системи характеризувала не лише структурна недосконалість, а й наявність прихованого безробіття. За оцінками експертів на початку 1990-х рр. його обсяги у вітчизняній економіці становили 25—30 % від загальної кількості працівників [2, с. 48].

Особливо небезпечним для економіки України за часів її перебування у складі СРСР було значне поширення неформальної та нелегальної зайнятості. Саме в умовах планово-адміністративної системи, внаслідок майже повного або тотального одержавлення економіки, власності, при якому 92 % усіх засобів виробництва знаходились у руках держави, якою розпоряджались загальносоюзні міністерства і відомства, дефіциту, заборони приватної ініціативи сформувалась неофіційна економіка. Наприклад, на початку 1960-х рр. обсяг тіньових послуг в СРСР становив 5 млрд крб, а вже наприкінці 1980-х — 90 млрд [5, с. 27]. За оцінками В. О. Мандибури, вартісні обсяги тіньової економіки у СРСР наприкінці 1980-их—на початку 1990-х рр. становили 130–200 млрд крб (10–20 % ВВП) [8, с. 26].

Як відомо, найбільш деформованою сферою діяльності економіки України за часів її перебування у складі СРСР була сфера зайнятості, стан якої на момент проголошення незалежності характеризували такі риси, як:

- відсутність державних і правових інститутів ринку праці, законодавства про зайнятість;
- нераціональна структура робочих місць;

— концентрація працівників на підприємствах державного сектора;

— відсутність гнучкості системи оплати праці внаслідок її державного регулювання;

— низький рівень мобільності робочої сили внаслідок законодавчих обмежень (якщо у 1970-х рр. частка звільнень за власним бажанням у загальній кількості становила 20 %, то у 1980-х— лише 12 %), зміни місця роботи (через наявність паспортної прописки, системи обліку трудового стажу, відсутність ринку житла тощо) [4, с. 64].

Матеріальне стимулювання праці стримувалось внаслідок політики соціальної однорідності. Держава в централізованому порядку не допускала існування значних відмінностей у доходах. Втратило своє значення моральне стимулювання. Збереження робочого місця, надання безоплатного житла, навчання за рахунок підприємства стали для працівників звичайними, доступними для усіх явищами.

З урахуванням відмінностей, що склалися в системі відносин соціалістичної власності і формах її реалізації, в суспільному поділі та організації праці, в формах розподілу й умовах споживання можна виокремити наступні основні елементи соціальної структури командно-адміністративної системи: 1) класи (соціальні групи), які формуються у зв'язку з відмінностями у формах власності; 2) соціальні групи, існування яких було пов'язане з відмінностями в умовах і формах реалізації державної власності; 3) соціальні групи, причиною існування яких були відмінності в умовах і формах реалізації колгоспно-кооперативної форми власності; 4) професійно-кваліфікаційні групи; 5) соціально-демографічні групи; 6) соціальні групи, що виділяються за їх місцем у системі реалізації влади; 7) територіальні, поселенські та національно-етнічні соціальні спільноти; 8) соціально-дохідні групи і споживчі верстви суспільства; 9) соціальні групи, породжені існуванням «тіньової економіки».

Класи, які виділялися в умовах командно-адміністративної системи, одні науковці однозначно пов'язували з двома формами власності: робітничий клас — з державною, колгоспне селянство — з кооперативною; інші — з поділом на зайнятих розумовою чи фізичною працею. Робилися певні спроби розглянути соціальну структуру з погляду розподільчих відносин.

Соціальна структура суспільства — це ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами [7,

с. 19]. Соціальну структуру суспільства науковці трактують у широкому і вузькому розумінні. В широкому під нею розуміють будь-який поділ суспільства на сфери життя людей (економічну, соціально-політичну, духовну), на виробництво, обмін, розподіл і споживання. Разом з тим, отримав розповсюдження і розвиток інший, вужчий підхід, коли аналізують соціальну стратифікацію і соціальну диференціацію, під якими розуміють не тільки процес поляризації, розшарування населення на бідних і багатих, а й кінцевий результат розшарування, коли в суспільстві виникає середній клас [11, с. 43].

Характерно, що при всій багатогранності підходів до соціальної структури переважно більшість фахівців спирається на відоме висловлювання англійського соціолога Е. Гіденса про соціальну стратифікацію. Зокрема, він її визначає «як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей». Стратифікацію відомий соціолог порівнює з геологічним нашаруванням різних скельних порід земної поверхні і «в такому разі, — вважає він, — кожне суспільство можна розглядати як ієрархію «прошарків» — з привілейованими нагорі і знедоленими внизу» [3, с. 290]. Соціальна стратифікація — це диференціація суспільства на соціальні класи та верстви населення в ієрархічному ранзі. Основними площинами стратифікації є економічна, професійна та політична [7, с. 23].

Перерозподіл власності в Україні відбувся, що призвело до небаченої диференціації суспільства і обвального зниження рівня життя більше 90 % населення, але натомість не створило ефективних власників. Складні процеси перерозподілу власності, структурних переміщень працівників, глибока економічна криза деформували соціальну структуру сучасного українського суспільства [6, с. 22]. Подальша поляризація соціальних позицій груп населення робить цю структуру нестійкою, схильною до виникнення соціальних конфліктів, навіть антагонізмів. Все це, з одного боку, формує інтенсивні соціальні потоки всередині структури між соціальними верствами, вертикальну соціальну мобільність, а з другого — ставить перед особистістю і цілими соціальними групами серйозні перепони для здійснення цих переходів. Трансформаційні процеси привели до виникнення нових соціальних спільностей, їх взаємозв'язків, ієрархії.

Якісно новий етап становлення і формування соціальної структури умовно можна окреслити трьома паралельними процесами. Перший — це виникнення нових соціальних спільностей на основі інтеграції принципів і рис тоталітарно-одержавленої власності з різноманітними мутаціями корпоративної власності пізнього

капіталізму і добуржуазними формами примусу і залежності. Це специфічні верстви екс-номенклатури, директори великих підприємств, економічний криміналітет, професіонали-господарники. До них примкнули найбільш підприємливі вихідці з інших верств населення.

Другий процес — трансформація державної форми власності і так звана спонтанна приватизація, в ході якої шляхом організованих маніпуляцій і структурних перетворень колишніх галузевих міністерств номенклатурі вдалося приборати до рук найдохідніші об'єкти державної власності, і зміна традиційних класово-групових спільностей: їх меж, кількісно-якісних характеристик, виникнення маргінальних верств і т. п.

Третій — поява верств — страт на основі взаємодії різних форм власності (на зміну державній власності прийшла приватна, муніципальна, акціонерна, змішана тощо); менеджерів — нового управлінського прошарку, «нової еліти», середнього класу, безробітних і т. п. Дані страсти знаходяться на різних рівнях свого «дозрівання». Одні, як наприклад, «нова еліта», завдяки традиціям попереднього комуністичного буття, повністю зберігши в своїх руках політичну владу, терміново трансформувала свій соціальний статус, перетворившись на повноцінного власника державного майна, в першу чергу — його найбільш економічно привабливих об'єктів [10, с. 27].

Якщо в умовах командно-адміністративної системи високі доходи і доступ до ширшої пропозиції якісних товарів та послуг відносно нечисельної групи населення не були відомі широкому загалу, а варіація доходів переважної більшості громадян не перевищувала 50 %, то роздержавлення і приватизація в перехідному періоді та стрімке зростання соціальної поляризації докорінно змінили ситуацію.

Суспільні процеси, що відбуваються під впливом деформованих соціально-економічних перетворень, дають підстави стверджувати, що в сучасному українському суспільстві відбувається поглиблення соціального розшарування. Соціальній поляризації сприяє розшарування груп за доходами і способом життя. У відповіді на питання: «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини?» соціологічного дослідження, яке проведено «Центром Разумкова» у 2009 році, 17,4 % респондентів дали відповідь, що ледве зводять «кінці з кінцями», грошей не вистачає навіть на необхідні продукти, а 39,4 % респондентів зазначили, що вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей [1].

Цифри вражають, однак і вони далеко не повністю відображають реальну картину. Справа в тому, що соціально-економічна стратифікація привела до того, що на одному полюсі є невелика частина населення, котра володіє величезною масою багатства і розкошів. На другому полюсі ті, хто обслуговує багатіїв і так званий середній клас. На третьому полюсі знаходиться більша частина населення України — це бідні люди і бомжі, які існують у злиднях та зубожінні.

Доходи населення в Україні надто низькі порівняно з розвиненими країнами світу. За офіційними даними нині середньомісячна заробітна плата становить усього 246 дол., тоді як у Польщі 1200 дол., у США та Японії — 2845 дол. США [9, с. 328]. Отже, в нашій державі сьогодні склався архідеформований тип соціальної структури, що характеризується поглибленням соціальних диференціації та поляризації, появою принципово нових соціальних груп, вимиванням середніх прошарків, зростанням соціальної напруженості.

Найважливішим наслідком такої тенденції є, з одного боку, формування нових соціальних груп, становлення у підсумку нового типу соціальної структури українського суспільства, а з іншого — зростаюча дестратифікація значної кількості економічно активної частини населення. «Така соціальна група, як інтелігенція, що активно ініціювала і брала безпосередню участь у започаткуванні ринкових трансформацій, — як зауважує академік В. Геєць, — у своїй більшості не отримала від змін очікуваних результатів щодо покращення свого становища. Ця частина населення тепер активно виступає за державу, що має нести на собі тягар соціальних витрат, підтримувати науку, освіту, культуру» [9, с. 6—7]. Водночас незначний відсоток багатих і дуже багатих зосередили в своїх руках не тільки засоби виробництва, сировинні ресурси та левову частку поточних доходів і мільярдні вклади за кордоном, а й владу. Вони оцінюються у першу чергу з позицій його «фінансово-політичної могутності» і є, на думку експертів, однією з найбільших загроз самодостатньому державному існуванню.

Висновки. Підвищений інтерес до проблеми формування і тенденцій розвитку соціальної структури українського суспільства зумовлений тим, що від типу моделі соціального структурування залежить подальший хід розвитку суспільства, механізм регулювання його динаміки. В процесі написання даної роботи встановлено основні фактори впливу на стратифікацію населення України внаслідок процесів трансформації, які були характер-

ними після розпаду СРСР. Внаслідок появи приватної власності, активного роздержавлення підприємств, почали відбуватися активні трансформаційні процеси зі встановленням нової структури суспільства. Саме такі процеси, як спад виробництва, катастрофічне зниження рівня життя, зростання вимушеної неповної та неформальної зайнятості, зростання рівня і тривалості безробіття, зростання диспропорцій реальних доходів населення спричинили та зумовили поглиблення соціальної нерівності та диференціації.

Література

1. Аналітичний центр «Центр Разумкова». Соціологічне опитування: «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини?». Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.
2. *Баланда А.Л.* Неформальна зайнятість як новітній фактор розвитку національного ринку праці України. — К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 1999. — 58 с.
3. *Гіденс Ентоні.* Соціологія: Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — 726 с.
4. Зрушення до ринкової економіки. Реформа в Україні. Погляд зсередини: Пер. з нім. — К.: Фенікс, 1997. — 305 с.
5. *Корягина Т.* Теневая економіка в СССР // Вопросы економіки. — 1990. — № 3. — С. 25—37.
6. *Курило І.О.* Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 8. — С. 19—25.
7. *Курило І.О.* Соціально-економічна структура населення України: еволюція, сучасність, трансформації (Монографія) — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — 472 с.
8. *Мандибура В.О.* Тіньова економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження. — К.: Парламентське вид-во, 1998. — 134 с.
9. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку: монографія / В.М. Геєць; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. — К., 2009. — 863 с.
10. *Сьомін С., Остроухов В.* Небезпечна прірва між багатими і бідними // Віче. — 2002. — № 4. — С. 27—33.
11. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е.М. Лібанова // Економіка і прогнозування. — 2004. — № 2. — С. 34—60.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2010 р.